

**Розвиток української мови
за часів перебування українських
земель у складі Російської Імперії
(XVII – XIX ст.)**

План:

1. Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.
2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17 – 18 ст.
3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови в працях науковців наддніпрянської України в 19 ст.
4. Жорстокі заборони українського слова урядом Російської імперії в 19 ст.
5. Стан української мови в Галичині в 17 – 19 ст. Утвердження фонетичного правопису української мови.

1. Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 столітті

Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.

Після приєднання України до Москви почався **чотирьохсотлітній період заборон** української мови – найтрагічніший період в історії розвитку української літературної мови. **(І. Огієнко)**

1654р. - Переяславська рада ухвалила рішення про об'єднання територій Війська Запорізького та Московського царства, закріплене присягою вірності запорожців московському царю.

1651 р. – постала Слобожанщина (сучасні Харківщина, Курщина й Воронежчина) , яку заселяли втікачі з Правобережжя, які не хотіли жити під поляками. Утворювали малі поселення без церков – слободи. Культура й мова спілкування на цій території поширювалися українська.

1689 р. Українська церква переходить під владу Московського патріархату. Україну розділено по Дніпру між Річчю Послолитою та Московією. Відтепер розвиток української мови пішов різними шляхами на території Правобережної й Лівобережної України.

Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.

Кінець XVII ст. - українські землі називають Малою Руссю (Малоросією), а землі московського царства Великоросією.

З а 70 років від об'єднання Московія не лише загарбали територію українців, знищила їхню культуру й мову, вони також забрала споконвічну назву українців Русь.

Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.

1721 р. – за наказом Петра I Московське царство перейменоване в **Російську Імперію**.

Відтоді українці втратили можливість вживати термін **Русь**.

Петро I за сприяння Вільгельма фон Гумбольдта переніс східний кордон Європи з р. Дон на **Уральські гори**.

Це викривлення дійсності дало право **Московії** на входження до **Європейської цивілізації**.

Петро I

Вільгельм фон Гумбольдт

Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.

Тому з п. 18 століття українці починають активно вживати назву **Україна**, відому з Іпатіївого Літопису 1187 р. . У 19 ст. етнонім **Україна** як офіційна назва закріплюється остаточно.

Жорстока політика Петра I спричинила появу двох неофіційних назв українців і росіян.

Московити називали українців **хохлами** — від того чуба, що носили козаки на виголеній голові.

Українці після жорстокого придушення повстання Мазепи 1708 р. стали називати росіян — **кацапами**, цебто різниками (від татарсько-арабського *kassab* — м'ясник, різник).

Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.

1774р. Москва за підтримки українського козацтва перемогла Турцію.. На землях, Чорноморщині й Січі, 1775р. створено **Новоросію** (сучасні Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Одеська й південь Донецької областей).

С. Тореллі. «Перемога Катерини II над турками» (1772)

Історичні обставини, які впливали на розвиток української мови наприкінці 17 – 19 ст.

Край заселили німці, серби, болгари, вірмени, греки, євреї тощо. Проте більшість населення становили українці (козаки, які отримали право на вільне поселення). На цій території також запанувала українська культура й мова.

2. Перші спроби цензури

Російської Імперії

проти українського слова

в 17-18 столітті

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

Українську книжку, надруковану староукраїнською мовою в Московії не розуміли, тому українська інтелігенція починає навчатися російської мови, що стирає різниці між літературними мовами України та Московії.

За основу беруть старослов'янську мову й відкидають запозичення (польські, німецькі, татарські), таким чином формується **словенороська**, а згодом просто **російська** літературна мова.

Утверджується думка, що **російська** мова — це „общерусскій языкъ“ - мова літературна, а **українська мова** — для хатнього вжитку.

У XVIII ст. перестають писати староукраїнською мовою наукові та літературні твори.

У цей же період викладачі Києво-Могилянської академії розробляють теорію трьох стилів: високий, звичайний і низький. **Високий стиль** — це „словено-роська“ мова, для написання поважних творів; **низький стиль** - це мова народна, якою можна писати тільки комічні твори.

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

1710 р. Петро I перетворив Київську академію, світську школою, на Духовну академію. 1755-го року в Москві засновують Московський університет, в якому відтепер навчаються вихідці з України й Росії. З цього часу почався відвертий наступ на українську культуру й мову.

1708 р. Петро I запровадив реформу складної кириличної азбуки, що налічувала 43 літери на більш просту **гражданську азбуку** (гражданський шрифт, гражданку).

Кількість літер скоротили до 38, прибрати надрядкові знаки, узаконили літеру **э**, спростили написання більшості літер за грецьким зразком. Прибрали як непотрібні літери **Ѡ** («от», омега), **Ѳ** («псі»), **Ѣ** («ксі»), **Ѥ** («зело»), **Ѧ** («іжиця»), **Ѩ** («юс великий») і **Ѡ** («юс малий»), впроваджено літеру **е** замість **ю**, узаконено літеру **я** замість **іа**, літеру **ю** замість **іу** тощо.

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

Проте залишалися літери **ѣ** («фіта»), **ѣ** («ять»), **ѣ** («ерь»), **ѣ** («ер»).

Відтепер кириличний шрифт дозволялося вживати лише в церковних книгах.

Запровадження нового письма не було на користь українській мові; оскільки в ньому не було букви **г**, які відтепер потрапила під заборону.

5 жовтня 1720 року Петро I видав наказ:

„Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновъ книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатають, да и оныя церковныя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жь церковными книгами, сравнивать прежде печати, дабы никакой розни и особливого нарѣчія во оныхъ не было.“

Також Петро I наказав переглянути всі давні рукописні пам'ятки й вилучити з них україніزم. Тому так мало писемних свідчень живої української мови дійшло до нашого часу.

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

1755 року на підтримку гражданського алфавіту М. Ломоносов пише «РОССІЙСКУ ГРАММАТИКУ». Основні положення якої такі:

«В российском языке три диалекта: северный, московский и украинский», при чому український діалект *«больше встѣхъ отличенъ и смѣшенъ съ польскимъ»*.

Російська абетка має налічувати 30 літер (А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Ъ, Ы, Ь, Ѣ, Ю, Я). Букви Щ та Э не мали права на існування як полонізми.

Саме Михайлові Ломоносові ми «заячуємо» появи ще одного багатовікового міфу про нашу мову, **я діалект великої російської мови, зіпсований польською.**

Михайло Ломоносов

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

Русифікаторську політику Петра I продовжила Цариця Катерина II (1762-1796).

1782 р. указ про закриття українських шкіл і заборону освітньої діяльності мандрівних. Через брак російськомовних учителів школи позакривалися. Населення, 90% якого вміли читати й писати, скотилося в морок неучтва.

26 жовтня 1784 р. наказав навчати студентів Київської академії чистої російської вимови богослужбових текстів. Службу в церквах проводити виключно старослов'янською мовою.

Українською мовою відтепер пишуть лише комедії. *„Комедія должна писаться словами шуточними, низькими, обиденними, слогом простим, деревенським, мужицьким“* (Григорій Кониський).

Катерина II

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

Таким чином, у XVIII ст. вирішувалася доля української літературної мови — чи бути їй взагалі.

Іван Котляревський „Енеїдою“ 1798 року рішуче сказав на це: ТАК! БУТИ!

Мова „Енеїди“ була народною, хоч і з великою кількістю русизмів та архаїзмів. Правопис спільний для російської й української мов.

Эней бувъ паробокъ моторный
И хлопецъ хотъ куды козакъ,
На лихо все издавсь проворный,
Завзятѣйшій изъ всѣхъ бурлакъ.
Но Греки якъ, спаливши Трою,
Зробили зъ неї скирду гною,
Вѣнъ, взявши торбу, тягу дав

Іван Коляревський

2. Перші спроби цензури російської імперії проти українського слова в 17-18 столітті

Значення Творчості І.Котляревського в тому, що він не дав забути про існування української мови.

Його послідовник Г.Ф. Квітка-Основ'яненко поставив за мету довести, що українська мова здатна й до поважної літератури, написання повістей, нею можна писати твори, які змусять читача переживати й плакати (повість “Маруся”).

Подвижницька діяльність українських письменників не дала забути про українську мову, стала на заваді спробам розчинити особливості української граматики й лексики в старослов'янській граматиці.

Григорій Квітка-Основ'яненко

**3. Утвердження принципів фонетичного
правописання української мови в працях
діячів науки, культури та літератури
наддніпрянської України в 19 ст.**

3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови

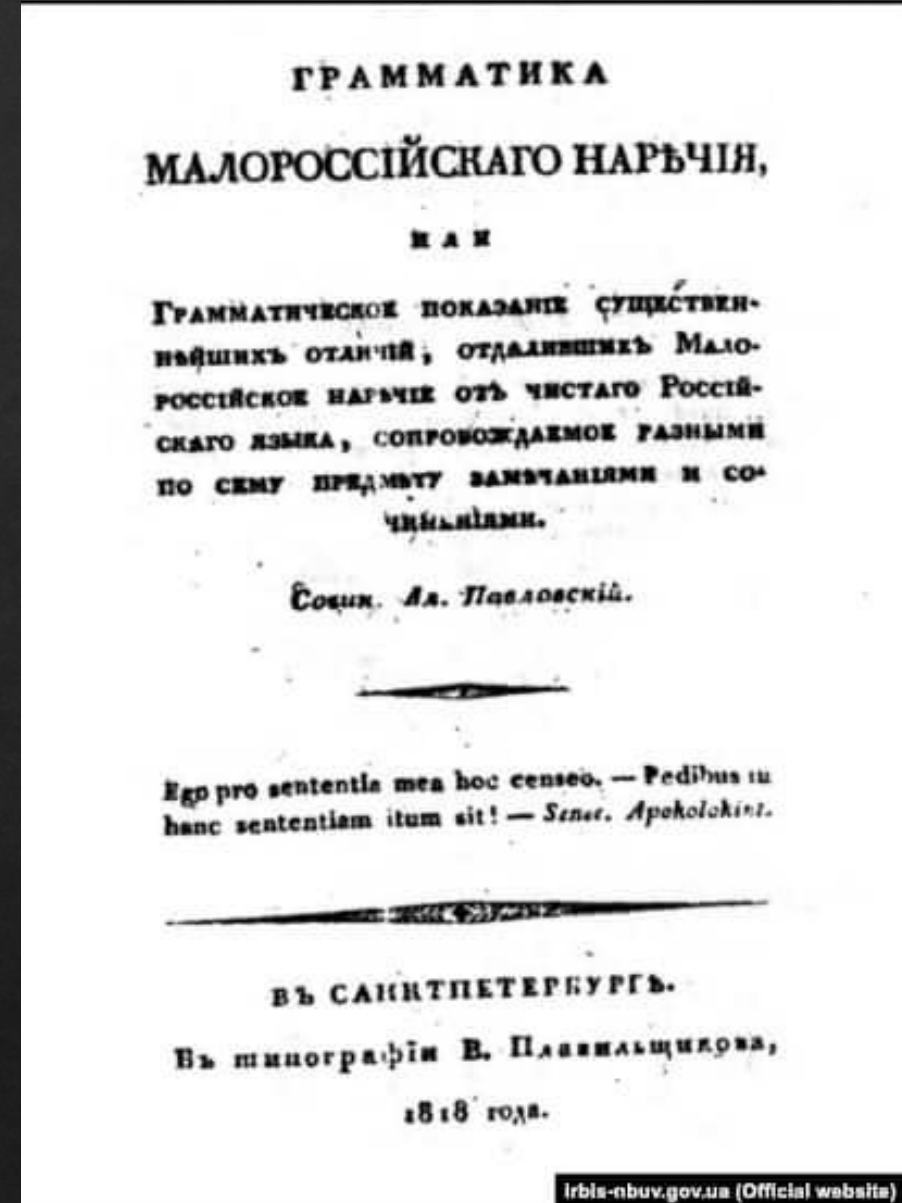
На початку 19 ст. українська мова сприймалася як приречена на зникнення.

Свідчення цього „Грамматика малоросійскаго нарѣчія“ Олексія Павловського (1818 року), названа в передмові „исчезающее нарѣчіе“.

Значення - звернув увагу на недоречність етимологічного написання для української мови, заклав основи фонетичного правопису.

Почав передавати звук, що походить з давніх **о, е, ѣ** (ять), через **і**, наприклад, **піпъ, стіль, сімья; тобі, собі, тінъ, літо, сіно**. Закріпив правила вживання літери **і** в українській мові.

Правопис Павловського популяризували Г.Ф. Квітка-Основ'яненко та П.П. Гулак-Артемівський.

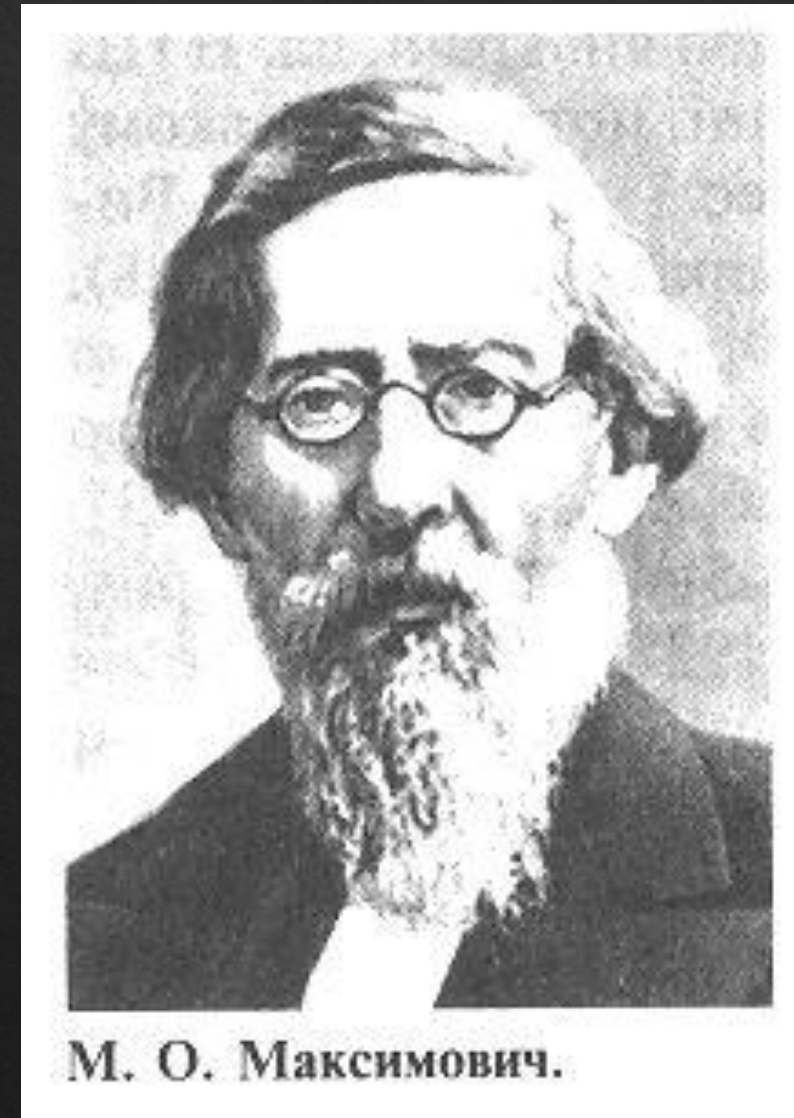
3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови

1830 року спробу впорядкувати правописну систему української мови зробив Михайло Максимович у праці **«Думка про малоросійську мову і правопис її»**.

Обстоював етимологічне правописання, з використанням традиц. літер рос. алфавіту **ы, и, Ъ, ъ** (**мильй, сынъ, лѣто**).

Запровадив позначення голосного **і** етимол. літерами **ô, ê, û, î**, взятими з французької мови (**вôнъ, мѣдь, добрû, синій**).

Етимологічна система Максимовича не знайшла собі прихильників у Великій Україні; зате розцвіла в Галичині, де продержалася аж до 1893 року.

М. О. Максимович.

Михайло Максимович

3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови

Найактивнішим популяризатором фонетичного правопису став Пантелеймон Куліш (1856р.).
«Граматика» (1857).

Згідно з його правописною системою:

- Послідовно вживалася літера **і** на означення звука [i] з давнього **ѣ** (ять) (літо, сіно, осінь), на місці давніх о, є у новозакритих складах (стіль, жінка, пічъ) **і** на місці йотованого і (Вкраїна, моїх, тихої).
- Усувалася з абетки літера **ы**, а замість неї **і** на позначення звука **и** писалася літера **и** (синь, лисиця).
- У ролі апострофа в середині слів, та в кінці слів після приголосних виступала **ѣ** (пъять, розвъязав, вітеръ, сміхъ).
- Звук [e] послідовно передавався літерою **е** (друже, сестра). Літера **є** вживалася лише після м'яких приголосних в іменниках с. р. (весіллє, третє, щастє).

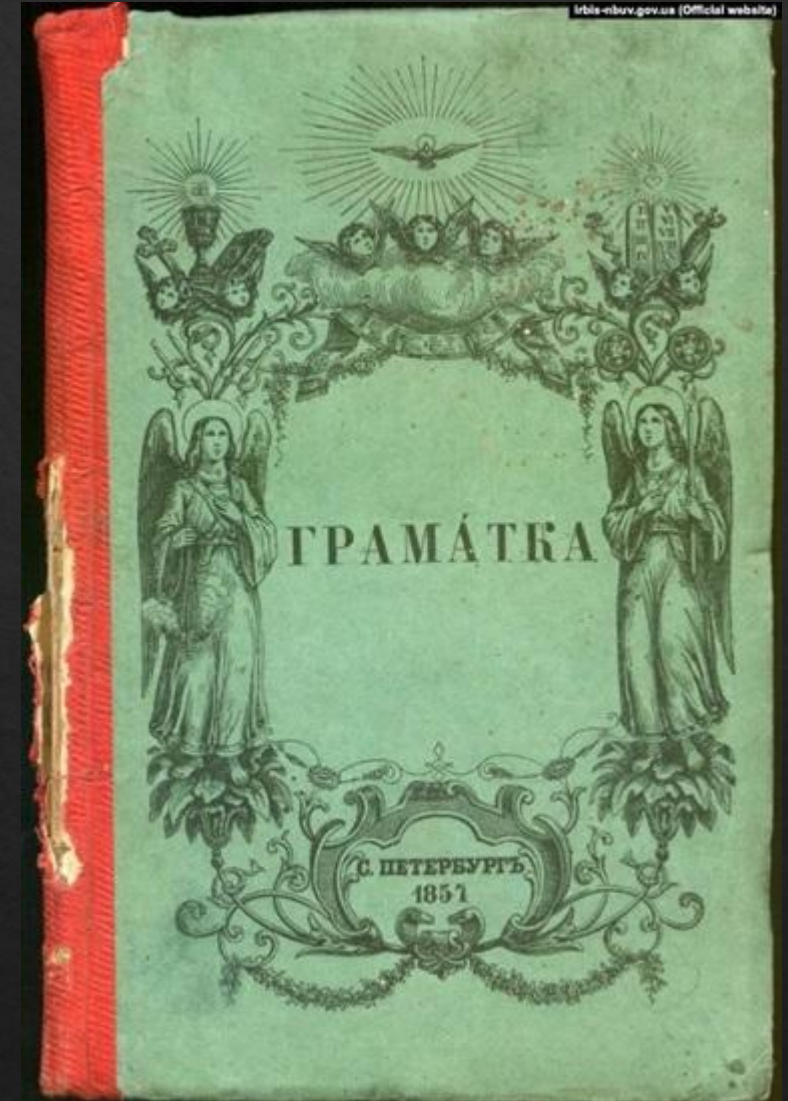
Пантелеймон Куліш

3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови

- Відновлено літеру **ѣ** для сполучень **йо, ъо** (ѣму, слѣзою, тѣхнув, народнѣго).
- Вибуховий **г** передавала латинська літера **g** (дзига, гуля).

У правописі приголосних на стиках морфем П. Куліш намагався послідовно запровадити фонетичний принцип: дієслівне сполучення **-ться** писалися через **-тьця і -тця** (вертаютьця, всміхнетця), а **-шся** — через **-шся і -сся** (одібьешся, вітаєсся). Паралельно вживалися префікси **рос- і роз-** (роскажуть, розчервонітися).

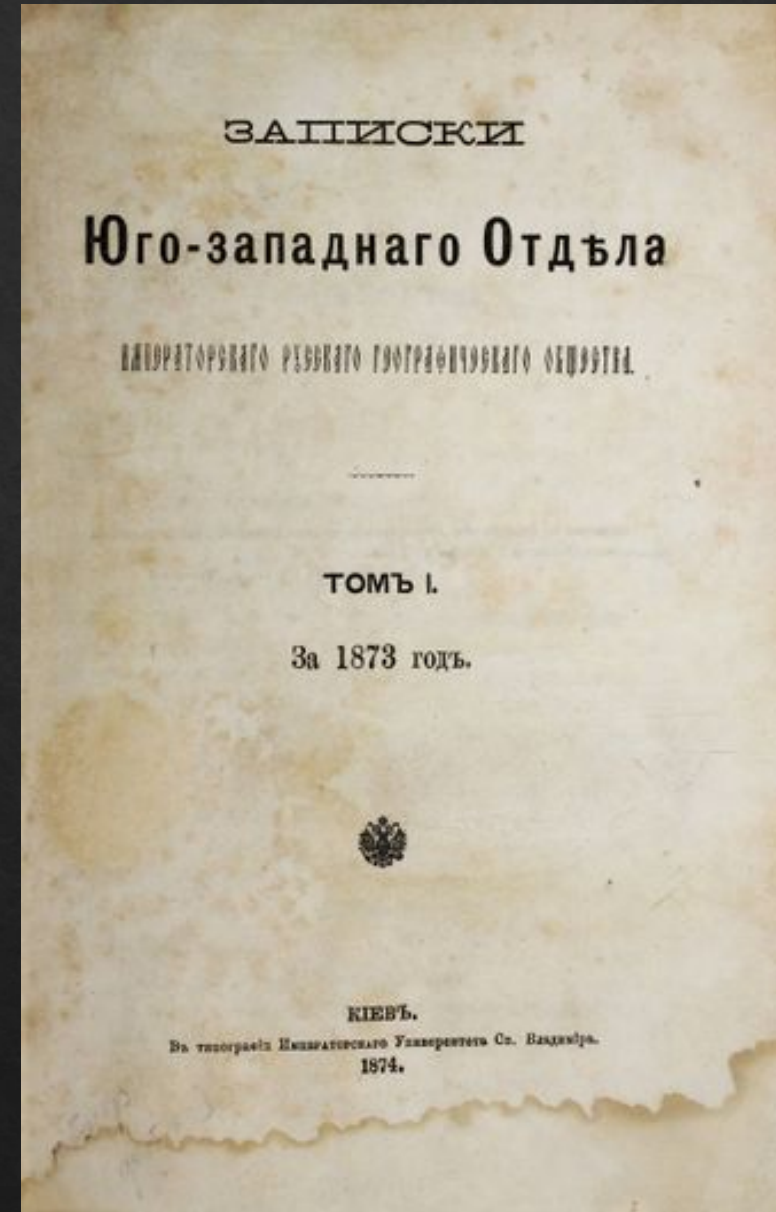
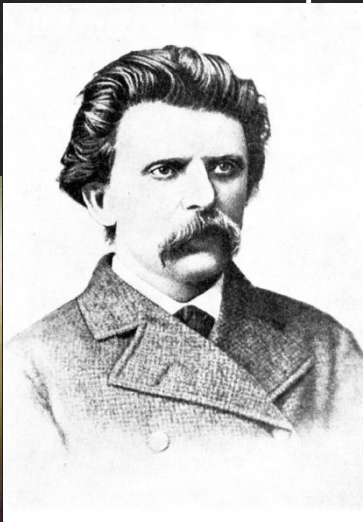
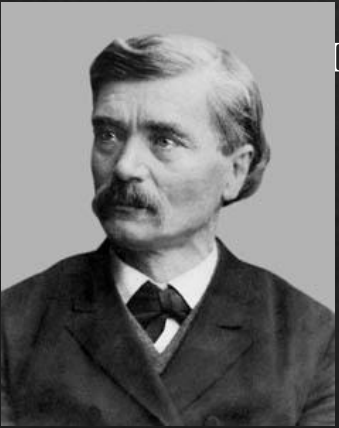
Таким чином, правопис П.Куліша був суто **фонетичним** і відкидав морфологічний принцип збереження написання морфем. Серед здобутків чітко розмежування вживання літер **і та и, е та є**.

Пантелеймон Куліш «Грамматика»

3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови

- Остаточно фонетичне правописання в українській мові закріпили редактори видання „Записки Юго-Западнаго отдела Географическаго Общества“ (1873р.). Редактори В.Антонович, М. Драгоманів, П. Житецький, М. Лисенко, П. Чубинський закріпили й розширили здобутки фонетичного правопису П. Куліша. Ввели до української абетки літеру **ї** на позначення йотованого і та сформулювали правила її

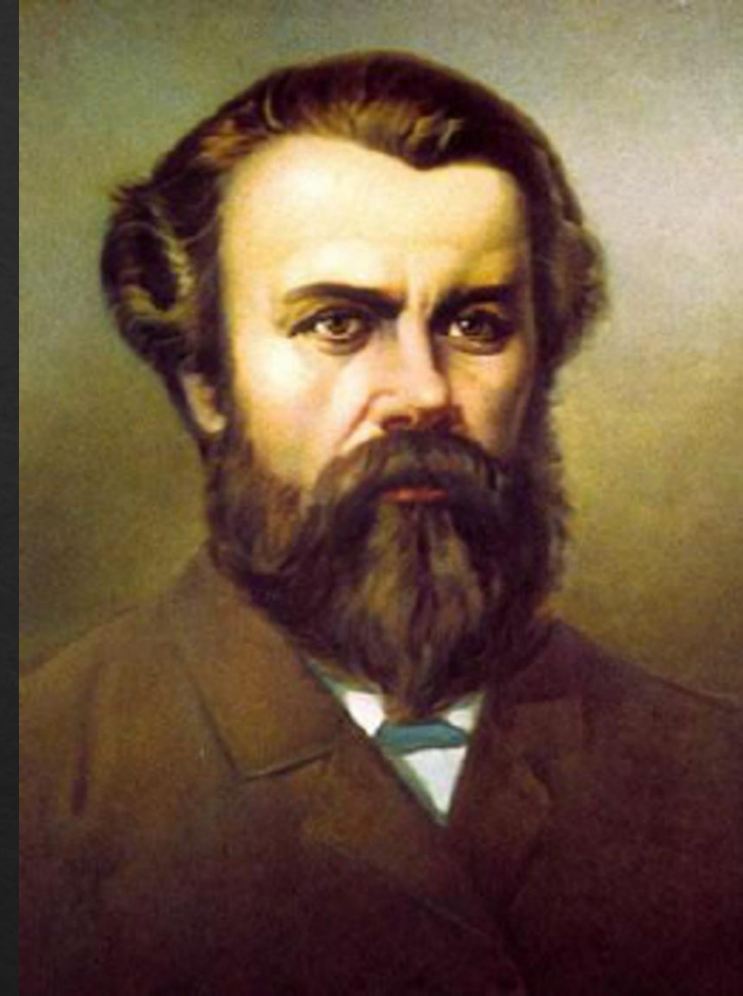
Записки Географическаго общества

3. Утвердження принципів фонетичного правописання української мови

М. Драгоманов у своїх виданнях 1877 року поглибив традиції фонетичного правописання української мови і прибрав з абетки традиційні літери **я, ю, є, ї, щ**.

Прагнув ввести правило передавати кожен звук окремою буквою, а саме: 1) за прикладом болгар та сербів, Драгоманів завів букву **ј** і писав: **јама, моју, даје, стојшть јавыр** над водоју ; 2) „зм'якшення“ приголосної зазначав через **ь**: **земля, льуде, прьамо, дльа, синье, кујуться, зажурился**; 3) замість **й** писав **ј**: **кајдани**; 4) замість паєрика вживав теж **ј**: **објава, мјасо, і** 5) замість **щ** вживав **шч**: **шчо, шче**.

Принципи запропоновані Драгомановим в українській правописній системі **не закріпилися**.

Михайло Драгоманов

4. Жорстокі заборони українського слова

урядом Російської імперії в 19 ст.:

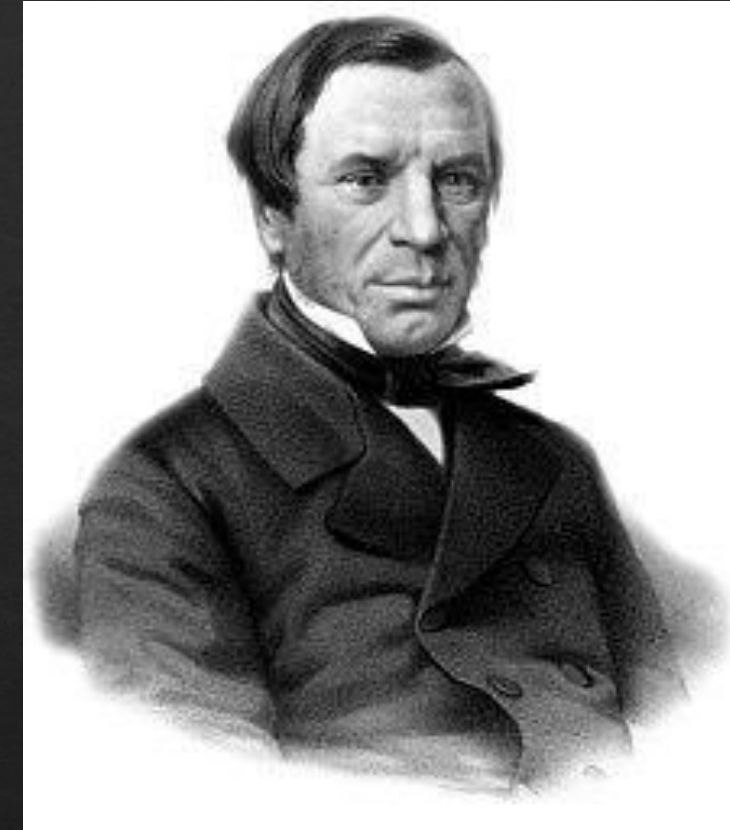
Валуєвський циркуляр, Емський указ тощо

4. Жорстокі заборони українського слова урядом Російської імперії в 19 ст.

На поч. XIX ст. переростання української мови в окрему літературну мову стало лякати російський уряд .

1856-го року проф. **М. Погодін** виступив з теорією: росіяни-поляни з глибокої давнини жили над Дніпром, але татарський погром змусив їх перебраться на північ, де вони й перетворилися в російський народ. А подніпров'я заселили галичани. Таким чином, першу державу на Дніпрі заклали й Віру Христову прийняли власне росіяни, а не українці, і вся стародавня література й мова X-XIII віків — це все російське, а не українське.

Після розгрому 1846 року Кирило-Мефодіївського товариства цензурі було наказано пильно стежити за українськими писаннями .

Михайло Погодін

4. Жорстокі заборони українського слова урядом Російської імперії в 19 ст.

20 червня 1863 року Міністр внутрішніх справ **Петро Валусь** видав наказ *“никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчїе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный влїяніемъ на него Польши.*

Къ печати дозволятъ только такїя произведенїя на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенїя народа, прїостановитъся“.

Петро Валусь

4. Жорстокі заборони українського слова урядом Російської імперії в 19 ст.

Валуєвський циркуляр було посилено **Емським Височайшим наказом 18 травня 1876 року** (підписаним імператором Олександром II у німецькому місті Бад-Емсі, звідки й назва документа). Зміст:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи какихъ бы то ни было книгъ , издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчіи.
2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь:
  - а) историческихъ документовъ и памятниковъ;
  - б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы уне было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія;
3. Воспретить различныя сценическія представленія на малорусскомъ языкѣ.

Олександр II

4. Жорстокі заборони українського слова урядом Російської імперії в 19 ст.

Відтоді стали забороняти вживати слів Україна, український, Січ, козак та ін. Українці мали писати загальноросійським правописом.

Щороку заборони посилювалися .

Всього, починаючи з 1667р. (цар Олексій забороняє книгодрукування на території України) по 1895 рік (заборона Головного управління видавати книжки для дітей українською мовою), українська мова зазнала понад **30 заборон**.

Найдошкульнішими з яких були заборна книгодрукування, українського театру, дитячої літератури й ввезення української книжки з-за кордону.

Українці з найосвченішої нації Російської імперії перетворилися на найнеосвіченішу.

Олексій Михайлович Романов

**5. Стан української мови в Галичині в
17-19 ст. Утвердження фонетичного
правопису української мови**

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

З кінця 17 ст. після добровільного приєднання Лівобережної України до Московії розвиток української літературної мови на Лівобережжі і Правобережжі пішов різними шляхами.

Стара літературна мова (староукраїнська), поєднавшись з мовою канцелярською, утворила так зване напівмертве «язичіє». Простий народ спілкувався своєю «хлопською мовою», а інтелігенція польською та «язичієм».

1772 року, коли Галичина потрапила під владу Австрії, австрійський уряд, побоюючись бунту поляків, вирішив використати для боротьби з польськими сепаратистськими настроями українців.

Русинам (українцям) було надано національну волю.

Українські землі у складі Австрії

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

Три молодих патріотичних священики — Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Вагилевич (1811-1866) та Яків Головацький (1814-1888) взялися за воскресіння живої української мови. „Руська трійця“, на чолі якої стояв М. Шашкевич, почала видавати альманах „Русалка Дністровая“.

М. Шашкевич

І. Вагилевич

Я. Головацький

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

1848-го року в за сприяння австрійського уряду при Львівському університеті вперше засновано катедру руської мови й літератури, яку очолив Яків Головацький.

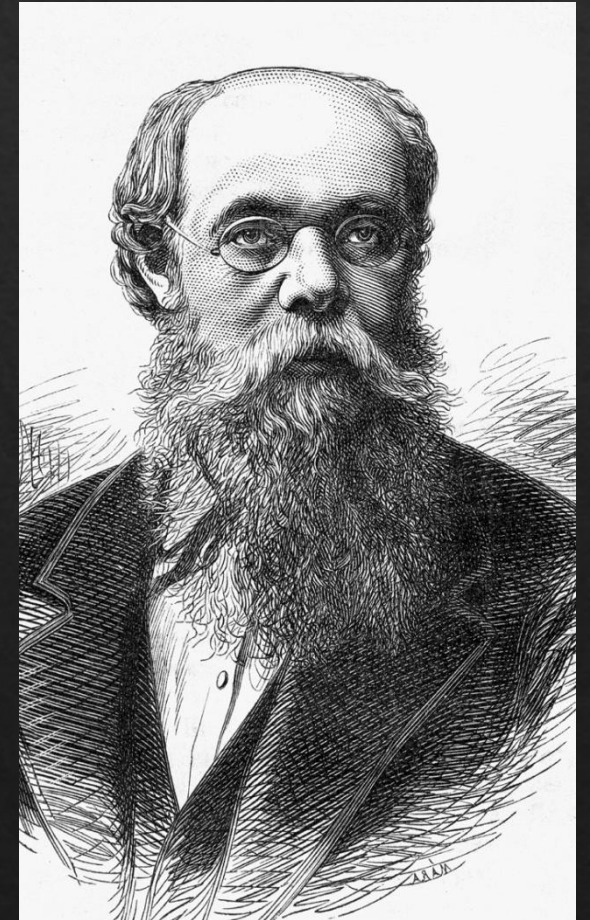
Олександра Кониський засновує у львові Товариство ім. Т. Шевченка.

За сприяння австрійського уряду починають виходити русинські журнали «Друг» (І. Франко), «Зоря».

М. Драгоманов накреслював широкі рамки для української культури, а разом із тим і для мови: *„Стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, А руками обіймати всю Слов'янщину“*.

Активна підтримка української культури з боку австрійського уряду у д.п. 19 ст стала причиною виникнення ще одного міфу про нашу мову **як вигадку австрійського генштабу**.

(Такою була офіційна позиція уряду Російської імперії, який намагався зупинити розвиток української культури на Галичині).

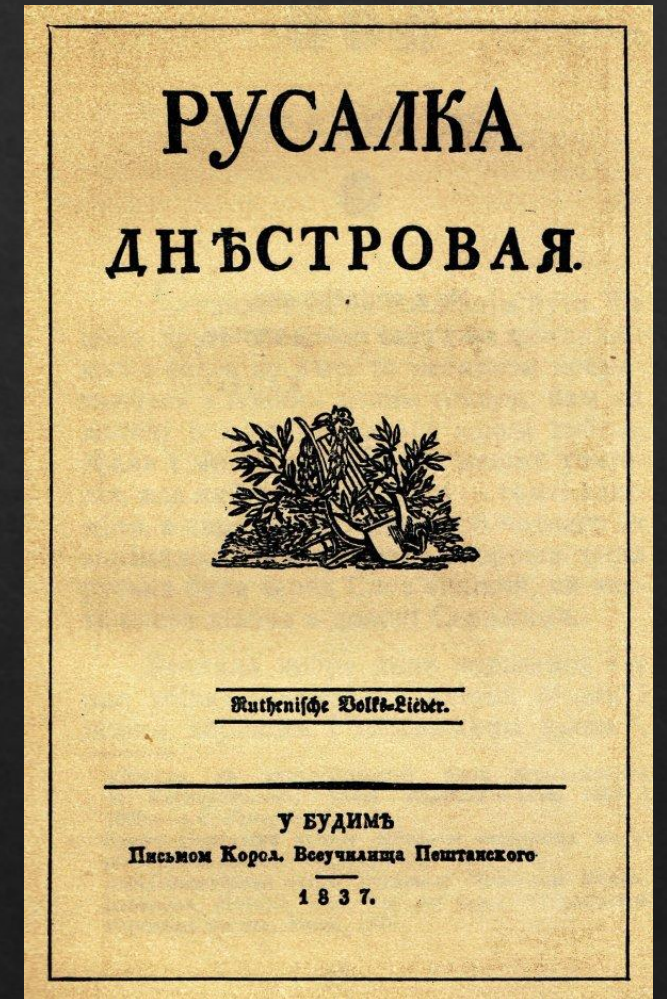
О. Кониський

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

З виходом «Русалки Дністрової» (1848р.) в Галичині починає утверджуватися український фонетичний правопис.

Автори альманаху відкинули викинули **ъ** (єр), що втратив звукове значення. Послідовно вживали **і** на місці давніх **о** та **е** у нвозакритих складах (віз, сокіл, стіл). Уперше вжили буквосполучення **йо,ьо**: ройом, зьобали, всього.

Ці здобутки діячів «Руської трійці» лягли в основу сучасного українського правопису

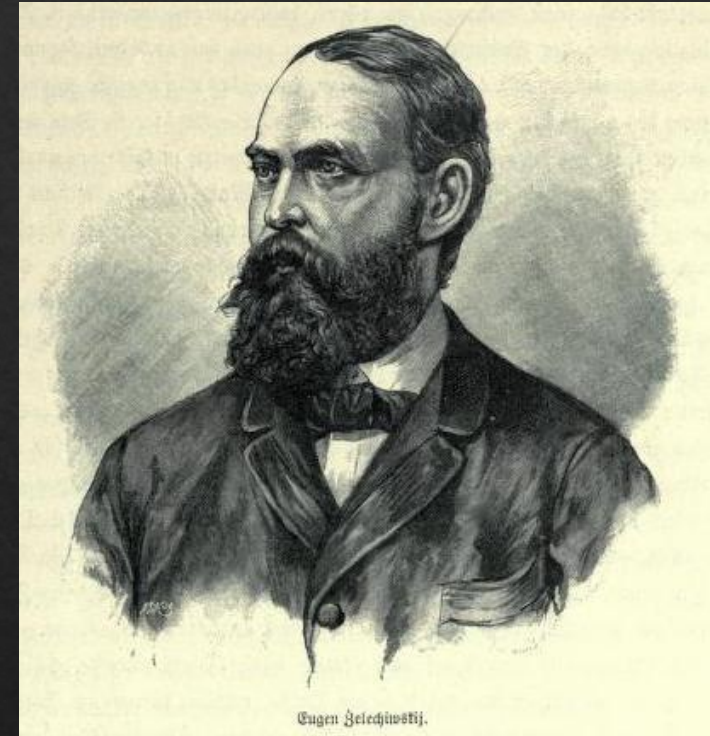

Альманах

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

Суттєво вплинув на перехід Галичини на фонетичне правописання 1886 року „Малорусско-німецкий словарь“ Євгена Желехівського (1886 р.).

Новиною цього правопису, названого „желехівкою“, було послідовне вживання **ї** не тільки на початку складу замість **йі**, але **й** після приголосного на місці давніх **ѣ** та **є**, наприклад: **сніг, тіло, сіно, діло — діл, ніс — несу.**

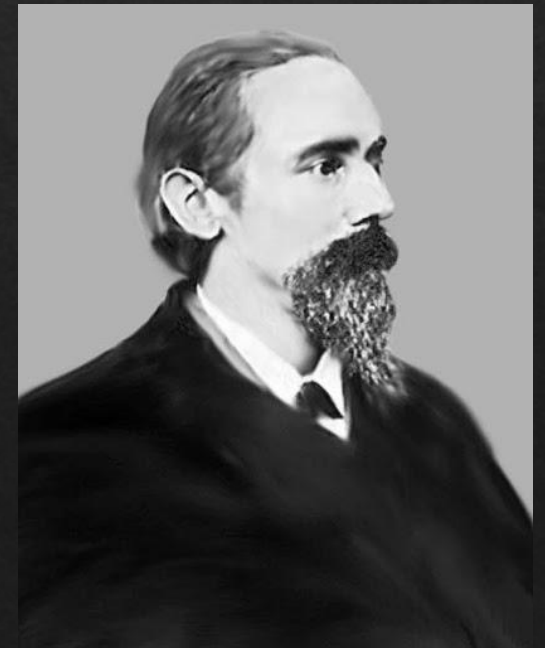
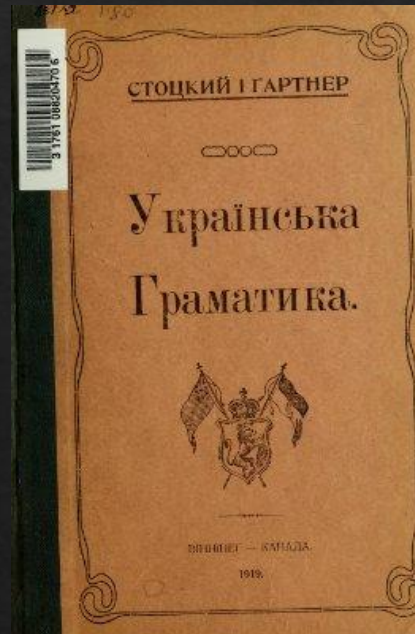
Євген
Желехівський

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

Остаточно фонетичне правописання в Галичині перемогло 1893 році після виходу **«Рускої граматики»** Ст. Смаль-Стоцький та д-р Т. Гартнера. Вона стала офіційним шкільним підручником. Автори цієї граматики упорядкували здобутки фонетичного правописання, закладені авторами альманах «Русалка Дністровая» та словником Є. Желехівського. Найбільшим досягненням стало те, що підручник отримав офіційну урядову підтримку.

Степан Смаль-Стоцький

Теодор Гартнер

5. Стан української мови в Галичині в 17-19 ст.

Таким чином, незважаючи на спроби заборонити українську, упродовж 18-19 століття силами діячів літератури й культури було **закладено основи українського фонетичного правописання.**

„Грамматика малороссійскаго нарѣчія“ Олексія Павловського (1818 року) закріплює чіткі **правила** вживання **літери і.**

«Кулішівка» (1856р.) закріплює чітке розмежування вживання літер **і та и, е та є.**

Київський правопис 1873 р. ввів до української абетки літеру **ї** на позначення йотованого і та сформулювали правила її вживання.

Руська трійця в Галичині та її альманах «Русалка Дністровая» (1848р.) популяризували вживання буквосполучень **ьо та йо.**

«Желехівка» (1886р.) „Малорусско-німецький словар“ Євгена Желехівського розширив вживання **ї.**

«Руская граматика» Ст. Смаль-Стоцький та д-р Г. Гартнера (1893 р.) – перший офіційний шкільний підручник української мови на фонетичній основі, визнаний урядом Австрії.

Дякую за увагу!